

Прадмова

Полацкая рэвізія 1552 года належыць да шэрагу зямельных апісанняў, віду помнікаў, што ў значнай колькасці захаваліся ад гістарычнага жыцця Літоўска-Рускай дзяржавы. Эпоха, да якой адносіцца паходжанне выдаванага помніка, была часам асаблівых клопатаў літоўска-рускага ўрада аб як мага лепшым і грунтоўным апісанні зямель дзяржавы. Гэтыя клопаты былі выкліканыя прычынамі ўнутранымі і знешнімі для Вялікага Княства Літоўскага. З аднаго боку, ішло развіццё дзяржаўнай і вялікакняскай гаспадаркі і яе прыёмаў; станавілася неабходным больш руплівае вядзенне гаспадаркі і з прычыны скарачэння пустых зямель, лясоў і ўгоддзяў, якія нікому не належалі. У сярэдзіне XVI стагоддзя ўжо не сустракаем старога, часамі вельмі няпэўнага, апісання межаў зямельных уладанняў. Узнікненне ў эпоху Другога статута падкаморства як урада, які спецыяльна кіраваў межавай справай, з'яўляецца найбольш яркім доказам разумення літоўска-рускім урадам і грамадствам важнасці дакладнага вызначэння зямельных межаў. Да натуральнага руху наперад у гэтай галіне далучаўся і фактар выпадковы — уплыў каралевы Боны, адзначаны даследнікамі¹. Уставы, датычныя вялікакняскай гаспадаркі, і валочная памера выразна абмалёўваюць тую напружаную працу, якая адбывалася ў гэтай галіне ў XVI стагоддзі.

У той жа час усё больш і больш нарасталала для дзяржавы неабходнасць у павелічэнні сродкаў знешняй абароны і ў прывядзенні сябе ў большую баявую гатоўнасць з прычыны павелічэння небяспекі на межах. І развіццё гаспадаркі, і павелічэнне ваенных сіл вымагалі найперш добрых зямельных апісанняў абласцей Літоўска-Рускай дзяржавы для высвятлення яе стану і сродкаў. Вось прычына, якая выклікала цэлы шэраг рэвізій, зямельных апісанняў Літоўска-Рускіх абласцей у сярэдзіне XVI стагоддзя. Гэтыя рэвізіі даюць і карціну эканамічнага стану зямель, і карціну ваенных сродкаў краіны як у выглядзе замкаў з іх узбраеннем, так і ў выглядзе наяўнай колькасці воінства-шляхты (з яе ваеннымі сродкамі) і ваеннаслужылых людзей, якія не ўваходзілі ў шэрагі шляхціцаў. Складанне гэтых рэвізій вялося звычайна вельмі рупліва, і навуковае даследаванне, што звярталася да іх як да крыніцы, ужо прызнала «не толькі значную падрыхтоўку рэвізораў, люстратараў, але і іх абачлівасць, добрасумленнасць і клопат пра вялікакняскае дабро»².

1552 год, у які была зробленая выдаваная Полацкая рэвізія, багаты на зямельныя апісанні, складзеныя адначасова для розных частак Літоўска-Рускай дзяржавы. Прычына гэтага — асаблівая настойлівасць, з якой паўстала перад Княствам пытанне абароны на самым пачатку пяцідзясятых гадоў XVI стагоддзя.

¹ Pułaski Kazimierz. Gospodarka Królowej Bony na kresach (Biblioteka Warszawska, 1878. Marzec); Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388—1569 г. СПб., 1883. С. 301, 302, заўвага 101; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. Киев, 1901. С. 285, заўвага 2.

² Бершадский С.А. Литовские евреи. С. 303.

Пагражала дзяржаве небяспека разам ад Крыму, ад Масквы і ад валоскага ваяводы. Віленскі сойм 1551 года быў скліканы для вырашэння пытанняў земскай абароны. Сярод вынікаў ягонае дзейнасці, натуральна, былі ўзмацненне існуючых замкаў і пабудова новых, прычым Жыгімонт Аўгуст яшчэ падчас нарад сойма, са свайго боку, зрабіў распараджэнні, датычныя абароны ўскраінных зямель³. Зямельныя апісанні ўскраінных замкаў і зямель, што прылягалі да іх, станавіліся неадкладнымі, і паўставала неабходнасць іх хуткага выканання. Сапраўды, у 1552 годзе быў зроблены шэраг апісанняў Украіны⁴. Полацкая зямля таксама лічылася ўскраіннай⁵. Апісанне яе было неабходным, і яно было складзена Янам Кмітам і Марцінам Падцэндкоўскім⁶. Гэтае апісанне і выдаецца ніжэй пад назвай Полацкай рэвізіі 1552 года.

Апроч агульнага значэння выдаванага помніка як зямельнага апісання, што робіць пажаданым ягонае выданне, ёсць яшчэ адна рэч, якая, так бы мовіць, спецыяльна ўзмацняе гэтую пажаданасць. Мы маем на ўвазе наяўнасць шэрагу апісанняў Полацкай зямлі, вельмі блізкіх па часе да 1552 года. Насамрэч, у Літоўскай Метрыцы захаваліся полацкія пісцовыя кнігі, складзеныя маскоўскімі пісцамі ў сямідзясятых гадах XVI стагоддзя, у часы валодання Полацкай зямлёй царом Іванам Васілевічам. Гэтыя кнігі выдадзеныя Геаграфічным таварыствам пад рэдакцыяй М. Калачова⁷. Пасля выдання іх грунтоўна і ўважліва вывучыў М. Аглоблін, які склаў карту Полацкага павета з вялікай «тлумачальнай запіскай» да яе⁸. Сп. Аглоблін пры гэтым прыцягнуў да сваёй працы і шэраг нявыдадзеных

³ Пра Віленскі сойм: Любавский М.К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. М., 1900. С. 543 і наст.

⁴ Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. I — апісанні Чаркаскага, Канеўскага, Кіеўскага, Жытомірскага, Луцкага замкаў; Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. II — апісанне Браслаўскага і Крамянецкага замкаў; Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. I — рэвізія Барскага староства. У Літоўскай Метрыцы Маскоўскага архіва Міністэрства юстыцыі ў адзеле літоўскіх перапісаў захоўваецца «книга пописания замковъ украинскихъ: Черкасы, Каневъ, Кіевъ, Остръ, Чернобыль, Мозырь, Вручый, Житомиръ, Веница, Браславль, Кремянецъ, Луцъко, Володимерь», якая адносіцца да 1552 года (гл.: Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. СПб., 1887. С. 161, 162). Параўн. таксама Пісцовую кнігу Пінскага і Клецкага княстваў, складзеную пінскім старастам Станіславам Хвальчэўскім у 1552—1555 гг. (выданне Віленскай археаграфічнай камісіі. Вільня, 1884).

⁵ Параўн.: Любавский М.К. Литовско-русский сейм. С. 236. Ускраіннай Полацкая зямля называлася і пазней, у часы Стэфана Баторыя. Напр., гл. ліст гэтага караля ад 20 снежня 1576 года «реvisorом нашым, тым, которые для дозрения и выведения вшеляких пожитков наших господарских до замков украинскихъ, а меновите до земли Полоцкое, от нас посланы будут...» (Літоўская Метрыка. Запісаў літоўскіх 61. Арк. 32).

⁶ Ян Вайцэхавіч Кміта пазней згадваецца актамі неаднойчы. Ён вядомы як маршалак гаспадарскі, дзяржаўца вількамірскі, і ў ліку бірчых, абраных для збору серабшчызны ў 1563 г. (Ляпшо И.И. Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т. I. СПб., 1901. С. 657). Марцін Падцэндкоўскі (Падцэўскі) называецца канюшым троцкім самой рэвізіяй у спісе бібліятэкі гр. Браніцкіх.

⁷ Писцовые книги Московского государства. Ч. I. Отд. II. СПб., 1877. С. 421—566.

⁸ Сборник Археологического института. Книги третья (СПб., 1880) и четвертая (СПб., 1880).

кніг⁹. Выкарыстаныя сп. Аглобліным кнігі дапаўняюцца кнігамі, што захоўваюцца ў Імператарскай публічнай бібліятэцы¹⁰. Пасля вяртання Полацкай зямлі ў склад Літоўска-Рускай дзяржавы Стэфанам Баторыем было зроблена распараджэнне пра новае яе апісанне¹¹. Яно было закончана ўжо пасля смерці караля Стэфана¹². Полацкая зямля, такім чынам, валодае цэлым шэрагам апісанняў эпохі другой паловы XVI стагоддзя, што робіць асабліва цікавым навуковае вывучэнне іх і, значыць, асабліва пажаданым іх выданне.

Полацкая рэвізія 1552 года друкуецца намі не ўпершыню. У 1880 годзе помнік быў выдадзены Юзафам Шуйскім у пятым томе выдання Кракаўскай акадэміі *Scriptores Rerum Polonicarum*¹³. Тым не менш новае выданне Полацкай рэвізіі 1552 года з'яўляецца неабходным. Ю. Шуйскім яна была выдадзена па спісе, які належаў бібліятэцы графаў Браніцкіх, датаваным сярэдзінай XVIII стагоддзя, як вызначае выдавец¹⁴. Спіс няпоўны і перарываецца значна раней за рэальнае заканчэнне помніка. Акрамя таго, у спісе бібліятэкі графаў Браніцкіх не хапае апісання ўладчыных, манастырскіх і царкоўных зямель і ёсць пропускі ў сярэдзіне тэксту. Спіс, выдадзены Ю. Шуйскім, напісаны лацінай, але ўжо сам выдавец адзначае, што арыгінал ягоны «быў, верагодна, пісаны рускім пісьмом»¹⁵; на гэта ўказваюць і словы, напісаныя кірылічнымі літарамі, захаваныя выдаўцом¹⁶. Перапіска лацінай не магла не адбіцца на якасці тэксту помніка. Павінна было з'явіцца скажэнне першапачатковага напісання слоў, што адразу пазбавіла выданне значэння для філолага. Акрамя таго, перапісчык спіса для выдання, а магчыма і выдавец, не зусім знаёмы з мовай заходнярускіх* помнікаў XVI стагоддзя, унеслі багата простых скажэнняў тэксту свайго арыгінала. Замест слова *Кишка* ў выданні заўсёды стаіць *Szyszka*¹⁷, замест *до Рыги спускал* — *do rihі spuskal*¹⁸, апіска *ohodnikow* замест *огородниковъ* прынятая з меркаваннем

⁹ Объяснительная записка к карте Полоцкого повета во 2-й половине XVI века. С. 4. Сб. Арх. инст. Кн. 3.

¹⁰ F. IV. № 80, Q. IV. № 18, Q. IV. № 70. Некаторыя з гэтых кніг выдадзеныя М. Калачовым паводле асобніка Літоўскай Метрыкі. Не зусім поўныя звесткі аб апісаннях Полацкай зямлі былі паведамленыя ў артыкуле Вінцэнта Мянціскага (Wincenty Mienicki) «Krótka wiadomość o najdawniejszej rewizyi wоеwództwa Połockiego» (Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. № 112. Т. II. 1894. S. 152—155. Nota 3. S. 153).

¹¹ Гл.: Лаппо И.И. Великое Княжество Литовское. Т. I. С. 328, заўвага.

¹² Тэадор Скумін, даючы копію наяўнай у яго рэвізіі 1552 года полацкаму ваяводу Дарагастайскаму, называе караля Стэфана ўжо *змерлымъ*. Гл. выдаваную ніжэй Полацкую рэвізію (с. 149).

¹³ Editionum Collegii Historici Academiae Lit. Crac. № 17. *Scriptores Rerum Polonicarum*. Т. V. Continet collectanea ex archivo collegii historici. Т. II. Kraków, 1880. P. 173—255.

¹⁴ *Script. R. Polon.* V. P. 174.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*. P. 177.

¹⁷ Так прынята і ў Паказніку (Index objaśniający rzeczy, miejsc i osób), толькі чамусьці надрукавана *Szyszko*. Дарэчы, гэты Index мае вельмі шмат пропусकाў, што лёгка высвятляецца хаця б на прыкладзе таго ж імя *Szyszka* шляхам параўнання колькасці згадак помнікам імя па Index'е і па нашым Паказніку асабовым (параўн. у апошнім *Кишка* і *Шышка*).

¹⁸ С. 207 выдання Ю. Шуйскага, с. 72 — нашага.

* Паводле сучаснай тэрміналогіі — старабеларускай. — Рэд.

*może od «hod» na rok zgodzony*¹⁹, не зважаючы на тое, што гэтае слова невядомае помнікам наогул, ды і ў самім выдаваным спісе сустракаецца толькі двойчы запар у адным месцы. Можна працягнуць і надалей гэты пералік памылак. З іншых адзначым толькі некалькі: імёны ўласныя вельмі часта надрукаваныя не з вялікай літары²⁰, асобныя словы злітыя ў адно²¹, наадварот адно слова друкуецца падзеленым на два²², лікавыя пазначэнні часта перадаюцца недакладна²³ і г.д. Даследнік-гісторык не менш за філалага не можа давяраць гэтаму выданню, а між тым навуковая вартасць помніка паспела звярнуць на яго ўвагу навукоўцаў, якія ўжо выкарыстоўвалі яго ў сваіх даследаваннях. Пры такім становішчы справы спіс канца XVI альбо першай паловы XVII стагоддзя, што захоўваецца ў Ваенна-вучоным архіве Галоўнага штаба, набывае вялікую навуковую каштоўнасць, і ягонае выданне павінна замяніць існае выданне спіса сярэдзіны XVIII стагоддзя.

Пераходзім да апісання выгляду рукапісу выдаванага спіса Галоўнага штаба. Гэты спіс складае большую частку рукапіснай кнігі, што захоўваецца ў Ваенна-вучоным архіве — аддз. 5 № 78. Кніга складаецца са 110 аркушаў звычайнага фармату *in-folio*²⁴. Папера, на якой напісаная кніга, не адна і тая ж ва ўсіх яе частках. Першы аркуш зусім чысты²⁵, і ён пазнейшага паходжання ў параўнанні з астатняй паперай кнігі. Ягоны вадзяны знак — прыгожая кветка (альбо дрэўца) з трыма птушкамі (адна ўверсе, дзве па баках, ніжэй). Гэты аркуш, відавочна, быў далучаны да кнігі пазней у якасці вокладкі. Папера самой кнігі мае вадзяны знак рыбы, але не аднаго і таго ж тыпу. Ад пачатку кнігі да 55-га аркуша ўключна — больш буйны знак рыбы ў простым коле, з 56-га аркуша да канца кнігі — знак рыбы меншы, прытым у коле з абадком і ўнутранай акружнасцю, якая завіваецца ў колцы. Падоўжныя вадзяныя лініі аркушаў першага тыпу радзейшыя, чым тыя ж вадзяныя лініі аркушаў другога тыпу. Вадзяныя знакі рыбы не прырэцаць датаванню рукапісу канцом XVI альбо першай паловай XVII стагоддзя²⁶, часу, да якога ён можа быць аднесены і згодна з палеаграфічнымі ягонымі дадзенымі. <...>

Пераплёт кнігі кардонны, пакрыты карычнева-шэрай паперай; ён пазнейшага за рукапіс паходжання. На карэньчыку чатыры наклейкі: 1) белая з наступным

¹⁹ С. 219 выдання Ю. Шуйскага.

²⁰ Напр., *wałkom lewonowiczom* (с. 208), *borysowiczom* (с. 209), *muchno, wasko* (с. 211), *ianka* (с. 220) і г.д.

²¹ Напр., *aposewalni* (с. 205), *stoeż* (с. 207), *sowsiakoho* (с. 207), *spaszni* (с. 207, 209), *namosory* (с. 211 — замест *na Mosory*) і г.д.

²² Напр., *ot woznoho* альбо *ot woznahno* замест *otwoznoho, otwoznahno* (с. 205, 206 і інш.) і г.д.

²³ Напр., замест полчварта — роў 4 (с. 82 нашага выдання, с. 212 выдання Ю. Шуйскага); ё нават звычайна змешваецца з й (напр., с. 41 нашага выдання, с. 186 выдання Ю. Шуйскага). Гэтая хібнасць выдання Ю. Шуйскага можа быць лёгка заўважаная самім чытачом шляхам беглага прагляду розначытанняў, якія падаюцца нам пад радком.

²⁴ Першы аркуш, як зусім чысты, не быў падлічаны.

²⁵ Гэты аркуш і не быў падлічаны.

²⁶ Пра паперу з вадзяным знакам рыбы гл.: Narbutt Teodor. Pomniki do dziejów Litewskich. Wilno, 1846. S. II (Przedmowa); Лихачев Н.П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. СПб., 1891. С. 71; Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Ч. II. СПб., 1899. С. 354, 355.

надпісам, зробленым чырвоным чарнілам: *Rewizya wdztwa Polockiego 1586*; 2) цёмна-жоўтая (сярэзіна цёмная) з друкаванай паметкай: *Военно-Топогр. Депю № 34968. Шкань 124 № 1* (замест закрэсленай лічбы 60); лічбы ўпісаныя чорным чарнілам; 3) светла-жоўтая, друкаваная (нумары ўпісаныя чорным чарнілам) са словамі: *Военно-ученый Архивъ Гл. Штаба отд. 5 № 78. Шк. 31. Полка 2*; 4) унізе белая наклейка з лічбай 5, напісанай чорным чарнілам. На адвароце чыстага (не ўлічанага ў агульным падліку) аркуша напісана алоўкам новым почыркам: *Межевая и экономическая вѣдомость всѣхъ помѣстьевъ Полоцкаго воеводства, послѣ возвращенія изъ подѣ Московской власти, въ царствованіе Короля Стефана Баторія, составили Феодоръ Скуминъ и Юрій Друцкой-Сокольницкій 1586*. Далей на прырэдным баку першага (палічанага) аркуша напісана чорным чарнілам новым почыркам: *Rewizya Calego Woiewodztwa Polockiego po Odebraniu z nieprzyiacielskich Rąk to iest Moskiewskich, pod Panowaniem Krola Stephana Batorego, przez Fiedora Skumina Podskarbiego Dwornego W X Litt^o. a Juria Druckiego Sokolinskiego Podkomorzego Witebskiego, Rewizorow J K Mci. Roku. 1586*. Затым там жа прыпісана алоўкам: 1586; а ніжэй: 2275. Унутры кнігі на некаторых яе аркушах выціснены штэмпель Ваенна-тапаграфічнага дэпо (№ 34968. ш. 60. II.).

Склад кнігі Ваенна-вучонага архіва Галоўнага штаба, дзе знаходзіцца выдаваны спіс, наступны: 1) Полацкая рэвізія 1552 года (без пачатку), што друкуецца ніжэй — арк. 2—80 адв.²⁷; 2) апісанне зямель уладчыных, манастырскіх і царкоўных таго ж часу, таксама друкуецца ніжэй — арк. 81—91²⁸; 3) апісанне зямель уладчыных, манастырскіх і царкоўных, якое складае частку Полацкай рэвізіі, праведзенай у 1580 годзе — арк. 91—101²⁹; 4) пачатак спіса Полацкай рэвізіі, праведзенай у 1580 годзе — арк. 102—110 адв.³⁰. Першыя тры часткі кнігі напісаныя на заходнярускай мове і адным і тым жа рускім пісьмом; чацвёртая частка напісаная лацінцай і на польскай мове. Гэта чацвёртая частка складае толькі самы пачатак рэвізіі, да якой належыць і трэцяя частка кнігі. Пра гэту рэвізію, праведзеную пасля заваявання Полацкай зямлі Баторыем, мы казалі ўжо вышэй.

Склад кнігі паказвае, што ў адным зборніку, трэба думаць, першапачаткова былі сабраныя цалкам абедзве Полацкія рэвізіі, г.зн. Кміты з Падцэндкоўскім

²⁷ Гл. с. 29—149 гэтага выдання.

²⁸ С.150—162 гэтага выдання.

²⁹ Вось заглавак гэтай часткі кнігі: *Реестръ списаня именей владычества Полоцъкого, так теж игуменьских и всих манастыров и церквей Полоцъких, яко первой перед вынятем Полоцъким само въ себе было и што по взятъи Полоцком от них в данину кому отдано и в чьих руках на сес час естъ, то меновите списано через нас, Федора Скумина, подскарбега дворного Великого Князства Литовского, старосту Браславского, а Юря Друцъкого и Соколинского, подкоморого Витебского, ревизоров от его кор. мти до Полоцка zesланных на початку року тисеча пятьсотъ осмьдесятого месеца генвара.*

³⁰ Вось заглавак гэтай часткі кнігі: *Rewizya woiewodztwa Polockiego po zwroceniu Polocka z rąk Moskiewskich pod opranowanie Jego Krol. Miłości przez nas, Fiedora Skumina, podskarbiego dwornego Wielkiego Xięstwa Litewskiego, starosty Brastawskiego, a Juria Druckiego Sokolinskiego, podkomorzego Witebskiego, rewizorow od Jego Krol. Miłości do ziemie Potockiey zeslanych, odprawowana na początku roku 1580.*

і Скуміна з Друцкім-Сакалінскім. Затым, трэба меркаваць, частка кнігі (г.зн. самы яе пачатак і амаль уся другая палова) згубілася, а ў якасці вокладкі быў далучаны потым першы (не палічаны ў агульным падліку аркушаў) аркуш. Калі звярнуцца да той часткі кнігі, якая выдаецца ніжэй і таму мае патрэбу ў больш падрабязным апісанні, трэба адзначыць, што яна ўважліва чыталася ранейшым гаспадаром альбо асобай, якой гаспадар перадаваў яе для карыстання. На гэта ўказвае шэраг нататак і запісаў на палях, а часам і ў тэксце, а таксама шэраг падкрэсленых месцаў. Так, стаяць на палях знакі, напрыклад, на аркушах 62³¹, 69³² і інш.; напісаныя словы на аркушах, напрыклад, 40 адв.³³, 41 адв.³⁴, 77³⁵ і інш.; прыклады падкрэсленых месцаў — арк. 60³⁶, арк. 68 адв.³⁷ і інш. Сустрадаюцца таксама ў арыгінале прыгожа размаляваныя першыя літары радкоў³⁸.

Полацкая рэвізія выдаецца намі з далучэннем апісання зямель уладчыных, манастырскіх і царкоўных. Гэта робіцца таму, што апошняе, без сумненняў, павінна быць прызнана часткай рэвізіі 1552 года. На першы погляд, аднак, гэта можа здавацца не так. Насамрэч, пасля заканчэння апісання зямель полацкай шляхты мы маем у рэвізіі падведзены канчатковы вынік «почту» з маёнткаў князёў, паноў і зямлянаў і вынік павіннасцей з апісаных зямель³⁹. За гэтым вынікам знаходзіцца нататка Скуміна (рэвізора, пасланага ў 1580 годзе) аб выдачы ім копіі наяўнага пры ім рээстра рэвізіі 1552 года полацкаму ваяводу Мікалаю Манвіду Дарагастайскаму на просьбу апошняга⁴⁰. Такім чынам, складваецца ўражанне, што тэкст Полацкай рэвізіі 1552 года заканчваецца цалкам перад гэтай нататкай. Але вывучэнне выдаванага апісання зямель уладчыных, манастырскіх і царкоўных выяўляе несумненную прыналежнасць гэтага апісання да складу Полацкай рэвізіі 1552 года. Сапраўды, 1) па заканчэнні апісання ўладчыных, манастырскіх і царкоўных зямель зноў паўтараецца агульны вынік павіннасцей з далучэннем павіннасцей з зямель царкоўных (у значэнні ўладчыных, манастырскіх і царкоўных)⁴¹; 2) сам

³¹ Супраць слоў *Тотъ же Семен Ульскій поспол з братанною своею Федею*. С. 120 выдання.

³² Пасля слоў *Лукаш Богданович Гарабурда* і г.д. С. 131 выдання.

³³ *Turosa* супраць слоў *село Туросо*. С. 89 выдання.

³⁴ *Можуйки* супраць слоў *село Можуйтевичы*. С. 91 выдання.

³⁵ *Нлазко* супраць слоў *Степан Глазкович*. С. 144 выдання. Пры гэтым слова *Степан* падкрэсленае. Адночы мы нават вырашылі ўнесці такую заўвагу ў выданне як зробленую ў самім тэксце, толькі пазначышы яе дужкамі (с. 37 выдання); адзін раз у заўвагах пазначаная і паметка на палях (с. 40, заўвага 15).

³⁶ Падкрэсленыя словы *слуг путьных* у канцы аркуша (гл. с. 118 выдання). Параўн. таксама папярэдняю заўвагу.

³⁷ Падкрэсленыя словы *то есть з Бутъковъщыны одинадцать гршей* (гл. с. 130 выдання).

³⁸ Напр., на аркушах 61 адв., 62, 64, 65 адв., 68 адв., 69, 69 адв. і інш.

³⁹ С. 149 гэтага выдання.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Калі праверыць лічбы гэтага выніку шляхам складання лічбаў, пададзеных Полацкай рэвізіяй вышэй, пры апісанні асобных груп зямель, то можна прызнаць яго правільным як вынік агульны. Значыць, ён можа быць прызнаны зробленым на падставе вышэйпададзеных рэвізіяў лічбаў 1552 года, а ягонае змяшчэнне пасля заканчэння апісання ўладчыных, манастырскіх і царкоўных зямель указвае на заканчэнне тэксту ўсёй рэвізіі менавіта тут. На жаль, пры праверцы вынікаў кнігі

тэкст апісання царкоўных зямель лічыць апісанае ў папярэдняй частцы рэвізіі (у яе тэксце да нататкі Скуміна) пазначаным *вышэй*⁴². Абапіраючыся на гэта, мы і злілі ў адну Полацкую рэвізію 1552 года абедзве яе часткі, раздзеленыя ў спісе Галоўнага штаба⁴³.

Для характарыстыкі спосабу складання выдаванай рэвізіі трэба зазначыць наступнае. Яе складальнікі маюць на ўвазе не толькі папярэднія старонкі рэвізіі, але і наступныя для дадзенага яе месца. Так, на с. 34 чытаем, што мешчанін І. Мігуноў плаціць на гаспадара баброўшчыну разам з Я. Аханкам, Бусаловічамі і Асоскам і што гэтая баброўшчына *пры Ососку ест описана*; і сапраўды яна апісаная пры маёнтку Асоскаў, на с. 142 гэтага выдання. Яшчэ прыклад: на с. 55 выдання, пры апісанні маёнтка мешчаніна Міхайлы Савіча гаворыцца, што баброўшчына пазначаная *пры кланю Федка Чоморовича*, г.зн. Камаровіча. У апісанні маёнтка шляхціца Федзькі Камаровіча пра баброўшчыну, аднак, на с. 144 сказана, што яна *вжо пры имени Ивана Стрежа написана*; і сапраўды, у апісанні маёнтка І. Стрэжа, на с. 141 знаходзім падлік гэтай баброўшчыны са Стрэжа, Федзькі Камаровіча і Міхалкі Савіча з іншымі паплечнікамі. З пададзеных прыкладаў трэба зрабіць выснову, што тэкст Полацкай рэвізіі 1552 года першапачаткова складаўся ці асобнымі нататкамі, зведзенымі пасля і перапісанымі разам, ці ж складзеныя асобна яе часткі (самастойныя аддзелы цэлага апісання — места, шляхта, землі царкоўныя і г.д.) былі складзеныя кожная паасобку і затым, перад перапісам іх у кнігу Полацкай рэвізіі 1552 года, якая была ўтвораная ў выніку іх з'ядзення, звяраліся і параўноўваліся. Аднак ёсць і недагляды пры складанні яе тэксту. На аркушы 33 (с. 74 і 78 гэтага выдання) паўтараецца двойчы адно і тое ж месца памерам каля 10-ці радкоў у друку⁴⁴. Яшчэ недагляд: на с. 29 гэтага выдання згадваецца гародня Івана Глебавіча (з Арэхаўна і Празарокаў), якую ён робіць разам з Забялянамі. Гэта Іван Глебавіч Корсак, гараднічы (параўн. с. 63), былы ўжо *небошикомъ* у часы складання рэвізіі 1552 года, і Арэхаўна і Празарокі ў гэты час ужо належалі ягонаму сыну Баркалабу Іванавічу Корсаку⁴⁵. Вышэй

даводзіцца лічыцца з тым, што яна не заўсёды дакладная пры іх падвядзенні. Прыкладам можа быць вынік па Чарсвяту. На с. 74 нашага выдання чытаем: 15 грошаў шырокіх баброўшчыны; яна паўтораная правільна ў агульным выніку на с. 76. Але ў выніку платаў *на сторожы* дапушчаная памылка. На с. 77 пазначаны наступны вынік *плату* замкавым *сторожомъ*: 18 грошаў шырокіх і 32 карцы жыта; а між тым гэтая лічба склалася з 18 шырокіх грошаў з людзей пунных на Ладнасе (з дыму па грошу, а дымоў 18 — с. 75—76) і двух карцоў жыта з псяроў Чарсвяцкіх (с. 74) і трыццаці карцоў аўса з Судзілоўскай воласці Чарсвяцкага двара (с. 75). Такім чынам, авёс у выніку палічаны за жыта. Трэба заўважыць, што ў гэтых лічбах спіс Галоўнага штаба тоесны са спісам бібліятэкі гр. Браніцкіх (безумоўна, калі апошні дакладна ўзнаўляецца выданнем Ю. Шуйскага).

⁴² Гл. с. 153—162 гэтага выдання.

⁴³ Гэты падзел, безумоўна, выпадковасць. Полацкі ваявода пан Дарагастайскі, напэўна, прасіў Скуміна толькі пра спіс з апісання замка, места і зямель свецкіх земляўласнікаў. Потым, трэба думаць, у рукапісную кнігу Галоўнага штаба, у якой выдаваная рэвізія захавалася, па жаданні яе ранейшага гаспадара былі перапісаныя абедзве часткі рэвізіі 1552 года з далучэннем другой да першай.

⁴⁴ Гэты паўтор зроблены і ў спісе Галоўнага штаба, і ў спісе бібліятэкі гр. Браніцкіх.

⁴⁵ С. 94 гэтага выдання. Пра Івана Глебавіча Корсака, гараднічага полацкага, гл.: Boniecki Adam. *Poczet Rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku*. Warszawa, 1887. S. 146.

была пазначаная памылка выдаванай рэвізіі пры звяззенні платаў *на сторожы*⁴⁶. Неабходна яшчэ адзначыць акалічнасць, якая замінала складальнікам рэвізіі ў іх справе — адмову пісацца многіх князёў, паноў і зямянаў, якія валодалі маёнткамі ў Полацкім павеце⁴⁷.

Спіс Полацкай рэвізіі 1552 года, які захоўваецца ў Ваенна-вучоным архіве Галоўнага штаба, быў падрыхтаваны да выдання наступным чынам. Копія яго была зробленая намі ўласнаручна ў 1897 годзе. Перад наборам яна была звераная з арыгіналам. Карэктурныя аркушы падчас друку зноў звяраліся намі палітарна з арыгіналам Ваенна-вучонага архіва. Правапіс арыгінала быў старанна захаваны, за выключэннем амег, укаў і юсаў, ужыванне якіх перапісчыкам арыгінала было выпадковым — ён адны і тыя ж словы пісаў з гэтымі літарамі і без іх; пры такім становішчы справы цяжкасць друку і прыстасць набору не выкупаліся б навуковай каштоўнасцю гэтай рысы правапісу. Пры ўзнаўленні астатніх асаблівасцей правапісу дакладнасць перадачы тэксту была пастаянным клопатам выдаўца. Ужыванне літар у значэнні лікавых знакаў, якое назіраецца ў арыгінале, захаванае ў выданні, прычым яны ўзнаўляюцца намі славянскім шрыфтам. Цітлы і скароты раскрываліся, за выключэннем скароту слова *гроши*, якое было захаванае для таго, каб даць узор скарачэння аднаго слова⁴⁸. Пры раскрыцці цітлы захоўвалася правіла раскрываць яе так, як дае сам выдаваны арыгінал у тых месцах, дзе ён выпісвае дадзенае слова цалкам. Чырвоныя радкі і вялікія літары арыгінала не захоўваліся ў выданні, бо гэта ўскладніла б чытанне помніка, бо вельмі часта было вынікам выпадковага капрызу яго перапісчыка. Прыпіскі і паметкі на палях таксама не падаюцца, паколькі былі зробленыя пазнейшым чытачом і не маюць арганічнай сувязі з самім тэкстам помніка⁴⁹. Розныя шрыфты ўведзеныя ў выданне дзеля палягчэння чытання помніка і працы над ім, а не з'яўляюцца капіраваннем больш буйнога альбо больш дробнага пісьма арыгінала, якое як выпадковы факт самавольства перапісчыка таксама не захоўвалася ў выданні. Словы, якія пазначаюць састаўныя назвы маёнткаў, сёл і мясцовасцей, друкаваліся з вялікай літары, як і простыя геаграфічныя і асабовыя імёны — напрыклад: *На Начы, На Вульги, На Росицы, В Непадовичах, В Котовичах, У Залюбежи, У Кубличах* і г.д. Але тут пры выданні не атрымалася захаваць поўнай аднастайнасці, паколькі цяжка было ў кожным асобным выпадку прызнаць такую састаўную назву сапраўды *найменнем* маёнтка, сяла і г.д., а не простаай пазнакай ягонага геаграфічнага становішча⁵⁰. З іншага боку, такія састаўныя назвы часам

⁴⁶ С. 21, заўвага 41.

⁴⁷ С. 149 гэтага выдання.

⁴⁸ Магчыма, сустрэнуцца і разы два скарачэнні, пакінутыя па недаглядзе.

⁴⁹ Пра захаваныя ў выданні паметы гэтага чытача гл. вышэй.

⁵⁰ Напр., маёнтка на Начы (с. 97), зямля на Девичы (с. 98). Параўн.: *маеть землю пустовскую, на име Олизаровичину, на Межове* (с. 98), але *маеть... две пустовицыны двора Черсвятского, на име Степановскую, На Ладносе, а половицу стаяк под Черсветою* (с. 135), альбо *две земли пустовских, на име У Залюбежи а На Вульги* (с. 125).

друкаваліся злітна, часам асобна⁵¹. Вучоны чытач сам будзе правяраць значэнне гэтых злучэнняў, а браць на сябе адказнасць, выдаючы свае злучэнні альбо падзел слоў у геаграфічных назвах за безумоўна правільныя, мы не можам і ручаемся толькі за правільнасць перадачы іх напісання, а не злучэння двух слоў у адно імя альбо падзелу іх на два словы.

Кан'ектураў сапсаваных месцаў спіса Галоўнага штаба мы не рабілі, за выключэннем аднаго выпадку, выкліканага поўнай незразумеласцю тэксту гэтага месца рэвізіі без кан'ектуры. Мы гаворым пра словы *пороху змешаного на землі зъгребеного пуд, который дано душкара на пересеене* на с. 35 выдання. Тут зробленая кан'ектура *д(о п)ушкара*, прычым устаўленыя намі дзве літары ўнесеныя ў дужкі. У астатніх выпадках кан'ектуры падаваліся збытکوўнымі: апіскі, якія не зацямяюць сэнс, выправіць лёгка сам вучоны чытач, а паданне варыянта па выданні Ю. Шуйскага цалкам палегчыць яму гэтую справу. У канцы тэксту Полацкай рэвізіі, які не мае варыянта з-за дэфекту спіса бібліятэкі гр. Браніцкіх, ставім (sic!) пасля сапсаваных слоў арыгінала. Кан'ектуры тут не патрабаваліся з-за поўнай зразумеласці гэтых слоў для спецыяліста-чытача.

Як зараз было адзначана, выдаючы спіс Галоўнага штаба, мы далучылі да яго выданне Полацкай рэвізіі 1552 года, зробленае Ю. Шуйскім. Не маючы магчымасці разлічваць на высылку рукапісу бібліятэкі гр. Браніцкіх, мы павінны былі абмежавацца прыцягненнем да сваёй працы яго выдання, незадавальняючага, на жаль, як было паказана вышэй. Пакінуць без увагі спіс бібліятэкі гр. Браніцкіх уяўлялася немагчымым. Па-першае, на пачатку спіса Галоўнага штаба ёсць дэфект — не хапае агульнай назвы рэвізіі і пачатку апісання Полацкага замка; акрамя таго, ёсць пропускі і ў сярэдзіне ягонага тэксту; гэтыя прабелы запаўняюцца спісам бібліятэкі гр. Браніцкіх. Па-другое, выданне Ю. Шуйскага ўжо ўвайшло ў навуковы ўжытак⁵², і пры выданні новага спіса пажадана, каб выдавец даў яго з указаннем непадабенстваў з вядомым ужо ў друку спісам і ягоным выданнем. Па-трэцяе, спіс Галоўнага штаба не быў арыгіналам спіса бібліятэкі гр. Браніцкіх. Арыгіналам апошняга быў іншы рукапісны асобнік нашага помніка. Гэта выяўляецца шляхам зверкі розначытанняў выдання Ю. Шуйскага і спіса Галоўнага штаба. Сапраўды, часам розначытанне з'яўляецца не вынікам апіскі альбо непрачытання аднаго і таго ж слова, але цалкам непадобныя па сваіх гуках і напісанні словы, аднолькавыя па сваім значэнні, чытаюцца ў спісе Галоўнага штаба і ў выданні Ю. Шуйскага. Напрыклад, у спісе Галоўнага штаба стаіць *инока*, у выданні Ю. Шуйскага —

⁵¹ Напр., в селе Подзавелочемь (с. 121), маеть землю... Навенужу (с. 118), але село Могилно под Заволочем (с. 50), село его под Заволоками (с. 127), На Корсокове (с. 146).

⁵² Boniecki Adam. *Poczet Rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku*. Warszawa, 1887; Wolff Józef. *Kniazowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895; Boniecki Adam. *Herbarz Polski*. Warszawa (выданне пачагае ў 1899 годзе); Довнар-Запольский М.В. В.Н. Тяпинский переводчик евангелия на белорусское наречие (Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Т. IV. 1899. Кн. 3. С. 1031—1064); Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. Киев, 1901. Параўн.: Mienicki W. *Krótka wiadomość o najdawniejszej rewizji województwa Połockiego*. *Wiadomości Num.-Arch.* № 112. Т. II. 1894. S. 152—155.

*czernica*⁵³, слова *робить* замененае словам *budowat*⁵⁴, *робяць* — *mostiat*⁵⁵, словы *того ж городничого* замененыя словамі *totże pan horodniczy maiet*⁵⁶ і г.д.⁵⁷. Наўрад ці дапушчальна думаць, што ўсе розначытанні гэтага характару былі б магчымыя, калі б арыгіналам спіса бібліятэкі гр. Браніцкіх быў спіс, які захоўваецца ў Ваенна-вучоным архіве Галоўнага штаба.

З прычыны ўсяго гэтага мы лічылі сябе не ў праве адмовіцца ад працы дакладнай зверкі выдаванага намі спіса з выданнем Ю. Шуйскага. Але вырашыць пытанне пра тое, што адзначаць з вялікай колькасці непадабенстваў, знойдзеных шляхам супастаўлення кожнага слова спіса Галоўнага штаба і выдання Ю. Шуйскага, было цяжка. Справа ўскладняецца яшчэ тым, што не заўсёды магчыма ўстанавіць, не бачачы спіса бібліятэкі гр. Браніцкіх, — якія з розначытанняў з'яўляюцца вынікам выпраўленняў перапісчыка XVIII стагоддзя, якія — папраўкамі і памылкамі перапісчыка для выдання і ягонага рэдактара і якія — розначытаннямі іншага старажытнага спіса, з якога быў зняты спіс бібліятэкі гр. Браніцкіх⁵⁸. Лацініца выдання зрабіла немагчымым прыцягненне ў розначытанні ўсіх непадабенстваў правапісу: мяккі і цвёрды знакі амаль зніклі ў выданні Ю. Шуйскага⁵⁹; у (ігрык) пазначае *ы, и, й*⁶⁰; *іе*⁶¹ — *е* і *іе*. Пры такім становішчы справы мы падаем усе непадабенствы напісання толькі ў геаграфічных і асабовых імёнах, за выключэннем толькі замены *е* спіса праз *іе* ў выданні Ю. Шуйскага і пропускаў апошнім мяккага і цвёрдага знакаў. Замена *е* праз *іе* не бралася пад увагу на той падставе, што ў ёй няма аніякай сістэмы, і, напрыклад, побач са словам *neszczereckoy* чытаецца ў выданні Ю. Шуйскага *Nieszczerżany*⁶². Што тычыцца мяккага і цвёрдага знакаў, то яны толькі ў рэдкіх выпадках пазначаныя Ю. Шуйскім з дапамогай надрадковых знакаў⁶³, а таму немагчыма было наогул лічыцца з гэтым абазначэннем у асобных выпадках. Адносна непадабенства ў перадачы астатніх слоў, г.зн. не імёнаў асабовых і геаграфічных, мы прытрымліваліся рашэння абавязкова адзначаць замену слова спіса Галоўнага штаба зусім іншым словам і замену дзеяслоўнай альбо склонавай формы гэтага спіса іншай у выданні Ю. Шуйскага. Непадабенствы ў

⁵³ Гэтае выданне. С. 106 (14).

⁵⁴ Ibidem. С. 69 (17).

⁵⁵ Ibidem. С. 100 (18).

⁵⁶ Ibidem. С. 89 (8).

⁵⁷ Напр., *ibidem*, с. 97 (9), 99 (25), 103 (18) і многія іншыя прыклады.

⁵⁸ Пытанне тым складанейшае, што сам выдавец, гаворачы пра рознасць у напісанні слова *поземь*, піша: «...з адрозненнямі ў склонах падаем дакладна за перапісчыкам» (*Scriptores Rerum Polonicarum. V. P. 184*, заўвага). Ці лічыць гэта ручальніцтвам за дакладнасць выдання наогул, ці, наадварот, за дакладнасць перадачы толькі гэтага слова?

⁵⁹ Гл. пра гэта ніжэй.

⁶⁰ Напр., *medosytcom zamkowym* (с. 209 выдання Ю. Шуйскага), *swincu welikich y matych sztuk 9* (с. 182), *kniaz Jurey a kniaz Wasiliey* (с. 210).

⁶¹ Напр., *stuh putnych 3, которе иему конем служат* (с. 229). Можна думаць часам, што *іа* азначае *я* і *іа, іу* — *ю* і *іу*.

⁶² С. 238 выдання Ю. Шуйскага (*sub fin.*).

⁶³ Напр., *k'tomu* (с. 208), *k'czerswiatu* (с. 210), *k'czerswiatu* (с. 211) і г.д., *sieñmi, świetlica* (с. 207) і г.д.

парадку размяшчэння адных і тых жа слоў мы не адзначалі. Не лічылі мы сваім абавязкам падаваць і грубыя промахі выдаўца, указалі толькі на некаторыя з іх вышэй, у гэтай прадмове. Але, безумоўна, многія з іх усё ж такі непазбежна павінны былі трапіць у розначытанні — калі яны парушалі сэнс фразы, мы мусілі іх выпісваць. Не лічылі мы патрэбным адзначаць таксама непадабенствы ў напісанні аднаго і таго ж слова (акрамя ўласных імёнаў і геаграфічных назваў, як было заўважана вышэй), калі не можа быць аніякага сумневу, што мы маем справу толькі з розным спосабам напісання аднаго і таго ж слова, а не з заменай аднаго слова іншым. На гэтай падставе мы не падавалі такіх розначытанняў, як *z* (выданне) замест *s* (спіс), *swoie* замест *swoi*, *kotorie* — *которые*, *kotoraia* — *котора*, *krom* — *окром*, *bobrowyie* — *бобровы*, *prodkow* — *протков*, *imenach* — *именях*, *zemiańin* — *земенин*, *pozieta* — *позма*, *dawat* — *давати*, *inszymi* — *инъшыми*, *żenie* — *жоне*, *w którym* — *в котором*, *czwartok* — *четъвертокъ*, *bobrowszczyzna* — *бобровицына*, *sienmi* — *сенями*, *stawit* — *ставеть*, *wwes* — *весь*, *pri* — *пры*, *hospodara* — *господаря* і г. д.⁶⁴. <...>

Іван Лапа

⁶⁴ Трэба, аднак, адзначыць, што многія і з такіх розначытанняў усё ж такі былі ўнесеныя для нагляднага параўнання непадабенстваў гэтага характару. Але гэта было зроблена намі толькі як выключэнне, а не як правіла, якога мы прытрымліваліся б у гэтым выданні.